

**КОНВЕНЦІЯ ЮНЕСКО ПРО ЗАХОДИ, СПРЯМОВАНІ НА ЗАБОРОНУ
ТА ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ВВЕЗЕННЮ, ВИВЕЗЕННЮ ТА ПЕРЕДАЧІ ПРАВА
ВЛАСНОСТІ НА КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ 1970 РОКУ:
КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ТА КОМПЕТЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ**

**THE UNESCO 1970 CONVENTION ON THE MEANS OF PROHIBITING
AND PREVENTING THE ILLICIT IMPORT, EXPORT AND TRANSFER OF OWNERSHIP
OF CULTURAL PROPERTY:
KEY ASPECTS AND COMPETENCE OF NATIONAL COURTS**

Ребриш А.С., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті висвітлюються основні аспекти Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року. У цій роботі з'ясовані основні причини та передумови розробки Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., а також переваги та недоліки цього міжнародно-правового інструменту регулювання відносин охорони культурних цінностей. Також науковцем визначені особливості дії положень Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. в окремих національних правових системах держав-учасниць крізь призму релевантної судової практики. Крім цього, у статті описані основні заходи, які повинні вжити держави-учасниці для ефективного імплементації норм цього міжнародного договору.

Основну увагу у статті приділено тлумаченню поняття культурних цінностей, виявлення їх основних ознак (критеріїв правової охорони), класифікації, а також визначення правового режиму їх охорони відповідно до положень Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. Задля цього дослідником порівняно норми цього міжнародно-правового акту та більш ранніх – Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., а також Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності 1964 р.

Автором зроблені висновки, що Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. встановлює відмінний правовий режим охорони різних культурних предметів – тих, які мають цінність для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки, та тих, які одночасно мають й важливе значення для тієї чи іншої держави. Указаний конвенційний підхід підкреслює принципову відмінність між собою конвенційних понять «культурна цінність» та «культурна спадщина». При цьому автором встановлено, що об'єкти (речі), які становлять культурну спадщину певної держави, кваліфікуються такими за нормами Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., тільки якщо вони проходять обов'язково два кваліфікаційні тести – «тест на визначення» і «тест на зв'язок», про що далі йдеться у самій статті.

Ключові слова: Конвенція ЮНЕСКО 1970 р., заходи імплементації норм, культурні цінності, культурна спадщина, критерії правової охорони.

The article highlights the main aspects of the UNESCO 1970 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. This paper examines the main reasons and background for the 1970 UNESCO Convention, as well as the advantages and disadvantages of this international legal instrument regulating cultural property relations. The scholar also identifies the peculiarities concerning the application of the 1970 UNESCO Convention's provisions in individual national legal systems of the States Parties through the prism of the relevant case law. In addition, the article describes the main measures to be taken by States Parties for the effective implementation of the norms of this international treaty.

The article focuses on the interpretation of cultural property's concept, identifying their main features (criteria for legal protection), classification, and defining the legal regime of their protection in accordance with the provisions of the 1970 UNESCO Convention. For this purpose the researcher compares the norms of this international legal act and the earlier ones – the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, as well as the UNESCO 1964 Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property.

The author concludes that the 1970 UNESCO Convention establishes a distinct legal regime for the protection of various cultural objects – those of archaeological, prehistoric, historical, literary, artistic and scientific value and those that are both of importance to a particular State. The mentioned conventional approach underlines the fundamental difference between the conventional concepts «cultural value» and «cultural heritage». At the same time, the author establishes that objects (things) constituting the cultural heritage of a certain state are qualified as following the 1970 UNESCO Convention's norms, only if they pass the obligatory two qualification tests – the «test of identification» and the «test of connection», which are referred to in the article itself.

Key words: 1970 UNESCO Convention, implementing measures, cultural property, cultural heritage, criteria for legal protection.

Одним із основних міжнародно-правових документів, який послідовно втілює у собі основні ідеї розробників Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1964 р. (далі – Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р.), слід вважати Конвенцію ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р. (далі – Конвенція ЮНЕСКО 1970 р., Конвенція). Ця міжнародно-правова угода була ратифікована із заявою Указом Президії ВР УРСР № 5396-ХІ від 10.02.1988 р., і охопила основні аспекти міжнародного публічного права стосовно незаконного обігу культурних цінностей [1, с. 3].

Як і у випадку з Рекомендацією ЮНЕСКО 1964 р., вагомою причиною ухвалення Конвенції стала проблема

масового нелегального вивезення культурних цінностей із так званих країн третього світу, на території яких були розвинені давні цивілізації.

Після здобуття незалежності перед молодими державами постала проблема повернення культурної спадщини, вивезеного з їх території в період колонізації, а також припинення вивозу предметів культурної спадщини з цих держав. Більше того, держави зіткнулися з комодіфікацією культурної спадщини, коли економічна, або ринкова цінність культурних об'єктів затьмарила всі інші властиві їм цінності. Відповідно держави в цій ситуації мали би поставити національну важливість культурних об'єктів вище їх ринкової цінності і створювати таку систему охорони, яка могла б запобігти потраплянню на ринок подібних предметів мистецтва [2, с. 23].

Власне тому учасники конференції, під час якої було обговорено й узгоджено основні положення Конвенції, дійшли згоди щодо необхідності припинення негативної практики обороту культурних цінностей на чорному ринку, шляхом визначення чітких уніфікованих міжнародних правил у сфері перевезення культурних цінностей [3, с. 111], оскільки сама Рекомендація ЮНЕСКО 1964 р. обмежувалася прагненням до тісної співпраці між державами-учасниками згідно з відповідними національними законами держав, а не єдиних норм міжнародного права для всіх учасниць-конвенцій [4, с. 104].

Слід відмітити, що Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. має на меті досягти мінімального рівня однакового захисту від незаконного обігу предметів культури та певний ступінь міжнародного співробітництва та солідарності у цій сфері. Держави-учасниці можуть забезпечити більший захист, якщо забажають. Однак основним недоліком цієї міжнародно-правової угоди є те, що вона не є самовиконуваним правовим інструментом. Вона є міжнародно-правовим актом публічного права, який стосується відносин між державами-учасницями та вимагає відповідних дій від національних адміністрацій або урядів держав. Себто приватні суб'єкти права прямо не наділені будь-якими правами і не можуть судитися з громадянами іншої держави або з самою державою на основі цієї Конвенції [5, с. 49].

В іноземній практиці не рідко траплялися випадки, коли зарубіжні суди безпосередньо не застосовували положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. з тих мотивів, що цей міжнародно-правовий акт є несамовиконуваним. Демонстративною у цьому сенсі є справа *Stato Francese v. Ministero per i beni culturali ed ambientali e De Contessini, Corte di Cassazione*. Згідно з фабулою справи дві гобелени були вкрадені з державного музею Франції, вивезені в Італію і в кінцевому підсумку добросовісно придбані співвідповідачем – громадянином Італії Де Контессіні. Коли французький уряд подав до Італії позов про повернення цих гобеленів, Римський суд ухвалив, що відносини продажу культурних цінностей громадянину Де Контессіні регулюється італійським правом, на основі якого добросовісний покупець став законним власником, незважаючи на те, що за французьким законодавством гобелени були класифіковані як невідчужувані речі через їх художню значимість [6, с. 27]. При цьому Римський суд відмовив застосовувати положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., оскільки цей міжнародно-правовий акт на той час не був імплементований законодавчим органом Італії [7, с. 316].

Указана справа наглядно демонструє, що положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., дійсно, не мають прямої дії в багатьох країнах.

Поряд з цим, в сучасній судовій практиці зарубіжних країн та України нерідко трапляються випадки, коли компетентні суди для визначення правових понять національного законодавства у сфері охорони культурних цінностей, прямо посилаються на положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. Приміром, Київський окружний адміністративний суд у винесеному рішенні від 17.11.2020 по справі № 320/4535/20 обґрунтував, що «Відповідно до Розділу XXI «Твори мистецтва, предмети колекціонування та антикваріат» група 97 Закону України «Про митний тариф» від 19.09.2013 №584-VII (чинного на час виникнення між сторонами спірних відносин), до товарної позиції 9705 відносяться колекції та предмети колекціонування із зоології, ботаніки, мінералогії, анатомії або такі, що становлять історичний, археологічний, палеонтологічний, етнографічний чи нумізматичний інтерес. До товарної позиції 9706 відносяться предмети антикваріату віком понад 100 років».

Зі змісту наведеної норми вбачається, що для віднесення певних предметів до товарних позицій 9705, 9706 УКТЗЕД необхідно встановлення фактів їх належ-

ності до колекції та предметів колекціонування із зоології, ботаніки, мінералогії, анатомії, наявності в таких предметів історичного, археологічного, палеонтологічного, етнографічного чи нумізматичного інтересу; наявності таким предметам антикваріату віку понад 100 років.

Відповідно до пункту «к» частини першої статті 1 Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 (ратифікована із заявою Указом Президії ВР УРСР №5396-ХІ (5396-11) від 10.02.88), для цілей цієї Конвенції культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки і які відносяться до наступних категорій: меблі більш ніж 100-річної давності і старовинні музичні інструменти.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 №1068-ХІV, культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме: оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва; предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва; предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок; складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва; старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фотодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти; різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології; родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів; колекція культурних цінностей – однорідні або підібрані за певними ознаками різноманітні предмети, які, незалежно від культурної цінності кожного з них, зібрані разом становлять художню, історичну, етнографічну чи наукову цінність.

За висновком суду, встановлення фактів належності певних предметів до колекцій та предметів колекціонування із зоології, ботаніки, мінералогії, анатомії, наявності в таких предметів історичного, археологічного, палеонтологічного, етнографічного чи нумізматичного інтересу, наявності таким предметам антикваріату віку понад 100 років вимагає проведення ряду досліджень експертом на основі спеціальних знань об'єкта експертизи з наступною підготовкою кваліфікованого висновку, у якому зазначаються відповідні характеристики такого об'єкта та його належність до колекцій та предметів колекціонування із зоології, ботаніки, мінералогії, анатомії, наявності в таких предметів історичного, археологічного, палеонтологічного, етнографічного чи

нумізматичного інтересу, наявності таким предметам антикваріату віку понад 100 років» [8].

В деяких зарубіжних юрисдикціях національні суди вдаються до застосування положень Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. з метою правильного визначення цілей національного законодавства у сфері охорони культурних цінностей, прийнятого на підставі та на виконання положень самого міжнародного договору. Наприклад, Амстердамський апеляційний суд у рішенні від 26.10.20021 по справі № 200.212.377/01 (справа про «криміські скарби») встановив, що «*мету статті 6.3 Закону «Про культурну спадщину» слід розглядати у світлі Конвенції ЮНЕСКО, яка не має прямої дії в Нідерландах, але була реалізована в Нідерландах за допомогою статті 6.3 Закону «Про культурну спадщину». Далі йдеться про інтерпретацію, зокрема, статей 2, 3 та 6 Конвенції ЮНЕСКО. Вони повинні тлумачитися на підставі статей 31 та 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року, а отже, відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам Конвенції ЮНЕСКО в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і цілей Конвенції ЮНЕСКО. Слід зазначити, що такою мірою, якою це має значення, Конвенція ЮНЕСКО спрямована лише проти незаконного експорту чи імпорту культурних цінностей» [9].*

Так, серед основних заходів, які повинні вжити держави-учасниці для ефективної імплементації норм, Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. передбачає:

1. Наділення офіційних органів держави окремими повноваженнями з охорони культурних цінностей, або створення для цих цілей спеціальної національної служби з охорони культурних цінностей для здійснення функцій охорони культурних цінностей.

2. Державам-експортерам: а) заснування свідоцтва, яким вони засвідчують надання дозволу на вивезення однієї або декількох культурних цінностей; б) заборону вивезення зі своєї території культурних цінностей, до яких не прикладено вищезгадане свідоцтво; в) доведення такої заборони до відома громадськості і, зокрема, осіб, які можуть вивозити або ввозити культурні цінності.

3. Державам-імпортерам: а) вжиття всіх необхідних заходів, відповідно до національного законодавства, спрямованих на запобігання придбання музеями і іншими установами, культурних цінностей, що походять з іншої держави – учасниці Конвенції, які були незаконно вивезені; б) заборону ввезення культурних викрадених цінностей, за умови, що така цінність числиться в описі предметів, що належать відповідній установі; г) вжиття відповідних кроків для виявлення та повернення будь-якої подібної культурної цінності, якщо інша держава-учасниця, яка звертається з подібним проханням, виплачує справедливую компенсацію добросовісному покупцю або особі, яка має дійсне право на цю цінність.

4. Притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності всіх осіб, відповідальних за порушення окремих заборон ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності.

5. Будь-яким державам-учасницям: а) запобігання всіма належними засобами передачі права власності на культурні цінності, що сприяє незаконним ввезення або вивезення цих цінностей; б) допущення пред'явлення позову, спрямованого на повернення загублених або викрадених культурних цінностей, з боку або від імені законного власника; в) визнання за іншими державами-учасницями невід'ємне право класифікувати і оголошувати деякі культурні цінності невідчужуваними, які з огляду на це не повинні вивозитися, і сприяти поверненню зацікавленим державам таких культурних цінностей в тому випадку, якщо вони були раніше вивезені.

6. Необхідність заснування спеціального державного фонду або здійснення інших фінансових заходів з тим,

щоби мати необхідні засоби для придбання виключно важливих культурних цінностей.

Стосовно предмета регулювання Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., то він згідно її ст. 1 охоплює «*цінності релігійного або світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки і які відносяться до наступних категорій».*

Далі у цій статті конвенції детально перераховуються **шість дисциплін** (археологія, передісторія, історія, література, мистецтво чи наука) та **одинадцять категорій культурних цінностей**, які мають особливу значимість для держави, у зв'язку з чим вводяться Конвенцією особливі правила їх ввезення та вивезення [10, с. 13], а саме:

1) *рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії і предмети, що представляють інтерес для палеонтології;*

2) *цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і товариств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів, вчених і артистів і з великими національними подіями;*

3) *археологічні знахідки (включаючи звичайні і тасмні) і археологічні відкриття;*

4) *складові частини розчленованих художніх і історичних пам'яток та археологічних місць;*

5) *старовинні предмети більш ніж 100-річної давності, такі як написи, карбовані монети і печатки;*

6) *етнологічні матеріали;*

8) *художні цінності, такі як:*

а) *полотна, картини і малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі і з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і промислових виробів, прикрашених від руки);*

б) *оригінальні твори скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів;*

в) *оригінальні гравюри, естампи і літографії;*

г) *оригінальні художні підбірки та монтажні з будь-яких матеріалів;*

9) *рідкісні рукописи і інкунабули, старовинні книги, документи та видання, що представляють особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний і т. д.), окремо або в колекціях;*

10) *поштові марки, податкові і аналогічні їм марки, окремо або в колекціях;*

11) *архіви, включаючи фоно-, фото- і кіноархіви;*

12) *меблі більш ніж 100-річної давності і старовинні музичні інструменти.*

Визначення культурних цінностей, подібне до наведеного вище, є настільки широким і нормативним, що воно буде корисним тільки в тому випадку, якщо національні уряди визначатимуть, які національні культурні цінності повинні охоронятися відповідно до їхнього законодавства, вказавши об'єкти, які повинні вважатися такими. І хоча визначення в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. також направлене на його уніфікацію у праві різних держави, очікувати високого ступеня відповідності навряд чи можна. У різних культурах використовуються різні способи вираження, і те, що вважається культурною цінністю, відображає цю різноманітність. Так, наприклад, африканські і тихоокеанські держави часто особливо стурбовані охороною ремесел корінних народів і предметів, що використовуються в ритуальних цілях; Середземноморські держави – старожитностей; а європейські держави – скарбами образотворчого мистецтва. Акцент у відповідних списках на переліку охоронюваних культурних цінностей, природно, відображає це [11, с. 6, 7].

Якщо порівняти підходи до визначення поняття «культурні цінності», що використані у ст. 1 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. (далі – Гаазька конвенція 1954 р.), пп. 1 розд. 1 Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р. та ст. 1 Кон-

венції ЮНЕСКО 1970 р., то можна знайти у них певні спільні та відмінні ознаки:

По-перше, відповідно до Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. культурними цінностями так само, як і за попередніми двома міжнародно-правовими актами, є лише предмети матеріального світу культури, тобто ті речі, які можуть бути ввезені, ввезені та передані у власність, що, природно, обмежує коло об'єктів [12, с. 71]. Указаний висновок прямо випливає із положень преамбули та інших статей цієї міжнародної угоди 1970 р., які в тих чи інших формулюваннях підкреслюють матеріальну природу культурних цінностей, що підпадають під сферу її регулювання («...знаходяться на його території...», «...виявлені на національній території...», тощо).

По-друге, в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. порівняно з більш ранніми міжнародно-правовими документами нічого не згадується про поділ культурних цінностей на рухоме та нерухоме майно [13, с. 57].

На нашу думку, такий стан речей пояснюється тим, що указаний міжнародно-правовий акт, так само як і Рекомендація ЮНЕСКО 1964 р., не регулює питання міжнародно-правової охорони нерухомих культурних цінностей (музеїв, великих бібліотек, сховища архівів тощо), що зумовлено цілком очевидними цілями самої Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., а саме – визначення міжнародно-правових заходів стосовно тих культурних цінностей, які за своєю фізичною природою можуть вільно переміщуватись у просторі, зберігаючи при цьому свою цінність, у тому числі під час перетинання державних кордонів.

По-третє, у Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., так само як і в інших попередніх двох міжнародно-правових актах, простежується (хоча і не називається) ціннісно-майновий підхід до визначення культурних цінностей [14, с. 126]. При цьому за базовий критерій визначення культурних цінностей у всіх вище перелічених міжнародно-правових актах взятий характер предмета, а не вік [15, с. 12]. Виняток стосується лише меблів (фурнітури), яка визнається культурною цінністю за Конвенцією ЮНЕСКО 1970 р. тільки, якщо має більш ніж 100-річну давнину (*додатковий критерій*).

Важко, однак, не помітити, що у Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. порівняно з Гаазькою конвенцією 1954 р. та Рекомендацією ЮНЕСКО 1964 р., про *універсальний характер* культурних цінностей не згадується нічого. Для того, щоб речі вважалися культурними цінностями за ст. 1 цієї міжнародно-правової угоди **достатньо, аби вони мали значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки.**

У зв'язку з цим, вважаємо помилковим твердженням Нешатаєвої В. О. про те, що указана характеристика культурних цінностей була підтверджена в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. [16, с. 9]. Слід підкреслити, що жодна частина тексту цього міжнародного договору не містить вимоги щодо універсального характеру культурних предметів.

Поряд з цим, слід звернути увагу на те, що у ст. ст. 4, 5 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. побічно згадується також умова про те, що окремі культурні цінності можуть мати значення для самої держави (а не всіх народів). При цьому зі змісту вказаних статей випливає, що указанному критерію повинні відповідати не всі культурні цінності, а лише ті, які становлять культурну спадщину самої держави.

Таким чином, указаний конвенційний підхід встановлює відмінний правовий режим охорони різних культурних предметів – тих, які мають цінність для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки, та тих, які одночасно мають й важливе значення для тієї чи іншої держави.

Така диференціація найкраще продемонстрована тими положеннями Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., які стосуються класифікації різного роду претензій стосовно культурних цінностей, підстав та наслідків їх пред'явлення. Як пра-

вильно відзначив Кемфенс Е. (Campfens E.), конвенційні вимоги стосовно культурних цінностей, які засновані на праві власності («реституція»), можна відрізнити від тих, які ґрунтуються на титулі спадщини («повернення») [17, с. 270]. Це, зокрема:

1) вимоги про реституцію викрадених предметів, які можуть пред'являтися будь-яким власником, у тому числі суб'єктом приватного права (п. «с» ч. 1 ст. 13 Конвенції)¹;

2) вимоги, висунуті державою, про повернення незаконно вивезених культурних цінностей, якщо вони мають для неї «важливе культурне значення» (п. «д» ч. 1 ст. 13 Конвенції).

Указаний конвенційний підхід також підкреслює принципову відмінність між собою понять «культурна цінність» та «культурна спадщина», які з формально-юридичної точки зору є по-суті родовими та видовими поняттями, позаяк не всяка культурна цінність для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки, є частиною культурної спадщини певної держави, а лише та, яка має для неї важливе значення.

Як доречно відзначає Зверховська В. Ф., самі ж по собі культурні цінності – це об'єкти, які задовольняють духовні та естетичні вимоги, та разом з тим художньо і науково значущі для людини на якомусь визначеному етапі історії. Вони відображають ідеологію замовника й того суспільного ладу, до якого ці замовники належать, а також є свідком технологічного розвитку. Якщо зникає потреба в існуванні культурного об'єкта для епохи, безповоротно зникає й сам об'єкт. Тому в процесі спадкоємності беруть участь тільки універсальні культурні цінності, які для декількох генерацій являють цінність з точки зору естетики, науки та історії [13, с. 45].

Тому Базанов В. Л. розглядаючи поняття «культурна спадщина», підкреслює існуючий у ньому історичний зв'язок нового та давнього, часову спадковість [18, с. 46].

У цьому контексті Шарон А. В. (Sharon A. W.), посилаючись на Гордона Дж. Б. (Gordon J. B.) [19, с. 542], акцентує, що об'єкти (речі), які становлять культурну спадщину певної держави, кваліфікуються такими за нормами Конвенції, тільки якщо вони проходять обов'язково два кваліфікаційні тести – «тест на визначення» і «тест на зв'язок» [20, с. 180].

Згідно **першого тесту**, речі відповідно до обох елементів двоскладового тесту ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р.:

1) Мають бути «визначені [членом] державою, як такі, що мають значення для археології, передісторії, історії, літератури, мистецтва чи науки» (чи то за релігійною, чи то за світською ознаками). Ця вимога передбачає, що держава повинні офіційно визначити цінності, яке є «важливи» у рамках свого національного законодавства. Отже, дефініція дозволяє кожній державі-учасниці самостійно встановити, які самі речі підпадають під охорону Конвенції ЮНЕСКО 1970 р.

2) Повинні входити в будь-яку з 11 категорій статті 1 цього міжнародного договору, включаючи «колекції і зразки фауни, флори, мінералів та анатомії, а також предмети, що представляють палеонтологічний інтерес» [21, с. 234; 22, с. 12].

На думку Ульф Дж. (Ulph J.) та Сміт Я. (Smith I.), перше застереження визначає сферу дії Конвенції дуже широко, оскільки може спонукати держави-походження культурних цінностей вводити експортні обмеження на будь-які об'єкти культурної спадщини, щоб гарантувати, що всі культурні об'єкти залишаються в межах їх юрисдикції [23, с. 34].

¹ При цьому такі вимоги не можуть прямо ґрунтуватися на положеннях Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., оскільки вони не є самовиконуваними. У самому п. «с» ч. 1 ст. 13 Конвенції лише вказується, що держави-учасниці зобов'язуються відповідно до власного законодавства допускати пред'явлення позову, спрямованого на повернення загублених або викрадених культурних цінностей, з боку або від імені законного власника.

Іншої точки зору притримується О'Кіф П. Д. (O'Keefe P. J.), який вважає, що такий підхід надає державам, які суттєво постраждали від експлуатації, можливий шанс захистити власні культурні цінності вичерпно [24, с. 37]. До того ж, конвенційні вимоги стосовно визначення кожною-державою державою тих чи інших предметів культурними цінностями, фактично прибирає зі сфери дії Конвенції невідкриті і незвідані культурні об'єкти.

Однак як стверджує Форест К. (Forrest C.), вимоги Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. про те, що культурні цінності повинні бути конкретно визначені державою, дозволяє як країнам-експортерами та країнам-імпортерами здійснювати ефективне регулювання відносин переміщення культурних цінностей через міждержавні кордони на основі певного розробленого механізму. Наприклад, держави-учасниці можуть у загальному визначити певні класи чи категорії культурних цінностей, що підпадуть під захисний режим, або здійснювати ідентифікацію конкретних предметів як культурних цінностей окремо. Зокрема, Австралія та Канада у своєму законодавстві поряд з використанням широких категорій культурних цінностей, які аналогічні тим, що визначені ст. 1 Конвенції, застосовують також такі кваліфікатори (критерії), як порогова вартість (грошова сума предметів) або їх вік [25, с. 170].

Цілком зрозуміло, що такий підхід з практичної точки зору полегшує роботу компетентним органам під час здійснення ефективного нагляду за експортом та імпортом предметів, що мають культурну цінність.

Якщо говорити про *друге застереження*, то у науковій доктрині на сьогодні немає єдиної думки відносно того, чи є завершеним перелік категорій культурних цінностей, що наданий у ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., чи ні.

Наприклад, Любіна К. (Lubina K.) вважає, що вимога щодо належності об'єкта до однієї з цих категорій не є обмежувальною, з огляду на широкий діапазон категорій. Тому самий список цих категорій є більш ілюстративним, ніж визначальним [4, с. 105]. Такої самої думки притримується Артур І. (Arthur E.) [21, с. 226].

Приміром, у п. 7 розд. II Сьомого Звіту «Культурна власність: повернення та незаконна торгівля», підготовленого Комітетом з питань культури, ЗМІ та спорту Британської палати громад 19.07.2000 р., зазначається, що поняття культурних цінностей є надзвичайно широким і суб'єктивним за положенням Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., оскільки передбачається, що його значення має визначати держава. Об'єкти, на які можуть поширюватися торгові обмеження або заборони, варіюються від людських залишків до поштових марок [26].

Інші вчені навпаки вважають, що порівняно з усіма іншими попередніми міжнародно-правовими актами, перелік категорій культурних цінностей, що наданий у ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., є завершеним, з огляду на буквально трактування тексту вказаної статті. Такої думки притримуються Протт Л. В. (Protte L. V.) та її колега О'Кіф П. Дж. (O'Keefe P. J.) [27, с. 729], а також Коно Т. (Toshiyuki K.) [28, с. 36], Богуславський М. М. [10, с. 14] та ін. [23, с. 34].

Займаючи аналогічну позицію, Король Е. Д. стверджує, що обмежене коло культурних цінностей, яке окреслене вичерпним переліком відповідних категорій, швидше свідчить про недоліки сфери дії самої Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., аніж про її переваги [29, с. 53].

У розрізі цієї дискусії, вважаємо доречним твердження Михайлеца М. А. про те, що список категорій культурних цінностей за ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., насправді, є одночасно широким в тому, що стосується видів культурної спадщини, перерахованих в кожній із категорій, і одночасно обмеженим вичерпною природою таких категорій. Він лише частково повторює визначення культурних цінностей Гаазької конвенції 1954 р., яке набагато ширше і засноване на прикладах. Причина такої різниці в термі-

нах складається, очевидно, в тому, що захист культурної спадщини від наслідків війни була тим основним принципом, з яким погодилися всі сторони при прийнятті Конвенції 1954 р., і тому не було необхідності надавати конкретний зміст об'єктів, що підлягають захисту. У Конвенції ж 1970 р. було потрібно було досягнути тонкий баланс між державами-експортерами та державами-імпортерами, і, відповідно, потрібно було чітко і ясно визначення сфери дії Конвенції [2, с. 37].

Власне тому поняття «культурні цінності», яке надане у ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., наразі є достатньо поширеним у сфері міжнародного права, з огляду на його компромісний зміст з точки зору багатьох держав-учасниць. Недаремно ст. 1 (2) Федерального Закону Швейцарії «Про міжнародний обіг культурних цінностей» 2003 р. відтворює весь перелік категорій «культурних цінностей», який указаний у цій міжнародній угоді, через пряме відсилання до її ст. 1 [30, с. 11].

Якщо говорити про *другий тест – тест на зв'язок* культурних цінностей з відповідною державою, про який хоч і прямо не йдеться, але який мається на увазі в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., то ст. 4 цього міжнародного договору чітко визначає, що «*держави – учасниці цієї Конвенції визнають, що відповідно до цілей цієї Конвенції культурна спадщина кожної держави включає перераховані нижче категорії цінностей:*

а) культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб, які є громадянами цієї держави, і культурні цінності, що мають важливе значення для цієї держави і створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на території цієї держави;

в) культурні цінності, виявлені на національній території;

в) культурні цінності, придбані археологічними, етнологічними і природничо експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності;

г) культурні цінності, придбані в результаті добровільних обмінів;

д) культурні цінності, отримані як дарунок або законно куплені за згодою компетентних властей країни, звідки відбуваються ці цінності.

Таким чином, поряд з правовою охороною культурних цінностей, Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. встановлює міжнародно-правовий режим охорони культурної спадщини кожної держави, яка хоч і не розкривається через норму-дефініцію, проте визначається через перелік цінностей, поділених умовно на 5 категорій [30, с. 12]. Принагідно, що ці категорії визначаються не характером цінностей (історичні, художні та т. д.) як всі інші культурні цінності, про які згадує ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., а залежать, передусім, від джерела їх походження або створення [10, с. 120]. У зв'язку з цим, держави-учасниці за нормами Конвенції зобов'язані визнати зв'язок між цими речами та відповідною державою, в якій вони мають свою походження, були створені, виявлені тощо [31, с. 8].

Таким чином, конкретний предмет, який становить культурну спадщину певної держави, повинен бути не тільки культурним, а й достатньо пов'язаний з відповідною країною, щоб дати цій країні перевагу перед іншими під час вирішення питання про реституцію такого предмета. Примітно, що ця Конвенція не передбачає будь-яких засобів визначення пріоритетів в разі, коли більш ніж одна держава визнає певний предмет своєю культурною спадщиною [32, с. 93, 94], що на думку Батора П. М. (Bator P. M.) робить ст. 4 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. «особливо незрозумілою» та такою, що не має «оперативного ефекту» [33, с. 377]. Наприклад, коли громадянин однієї країни, який тимчасово проживав в іншій, створив предмет культури, на який потім претендують і країна його громадянства, і країна його тимчасового проживання. Роз-

біжності можуть мати також тоді, коли спільні наукові чи культурні проекти здійснюються одночасно в більш ніж одній країні [19, с. 545].

Слід відмітити, що в зарубіжній судовій практиці неодноразово траплялися випадки, коли вирішення питання стосовно приналежності культурної спадщини певній державі, не ставилося судом в залежність від суб'єкта права власності на самі культурні цінності, що її становлять.

Приміром, Амстердамський апеляційний суд у рішенні від 26.10.20021 по справі № 200.212.377/01 (справа про «криміські скарби») прямо зазначив, що «...для ухвалення рішення за позовами, що розглядається Судом, немає необхідності вирішувати питання про те, чи слід вважати державу Україна або АРК власником музейних експонатів²... Хоча експонати музею походять із Криму і в цьому сенсі можуть вважатися кримською спадщиною, вони є частиною культурної спадщини України, оскільки з 1991 року вона існує як незалежна держава. У світлі цього культурний інтерес у збереженні музейних експонатів має розглядатися як важливий суспільний інтерес держави Україна».

Держава Україна захистила цей інтерес, ухваливши у 1995 році Закон «Про музеї»³, який, як пояснювалося вище, передбачає режим захисту культурних цінностей, що належать Музейному фонду України, з можливістю надання цього захисту додаткового змісту у міністерській постанові, що ґрунтується на цьому законі... Це було зроблено шляхом запровадження цієї Постанови 20 липня 2000 року⁴ та подальшого внесення до неї змін 23 березня 2014 року⁵...» [9].

Незважаючи на певний декларативний характер, ст. 4 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. на сьогодні відіграє суттєву роль у забезпеченні системи взаємного визнання повноважень кожної держави здійснювати контроль над культурними цінностями, які становлять їх культурну спадщину та знайдені в межах їх території, включаючи експорт, шляхом усунення суперечок стосовно фактичної вартості культурної цінності та її походження.

Нагадаємо, що поряд з можливістю кожної держави-учасниці оголосити певні культурні цінності своєю національною власністю (культурною спадщиною), ст. 13 (d) Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. додатково передбачає, що «Держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язуються, крім того, відповідно до законодавства кожної держави... визнавати, крім того, невід'ємне право кожної держави-учасниці цієї Конвенції класифікувати і оголошувати деякі культурні цінності невідчужуваними, які з огляду на це не повинні вивозитися, і сприяти поверненню зацікавленим державам таких культурних цінностей в тому випадку, якщо вони були раніше вивезені».

Фахівці відзначають: процитована стаття, по суті, лише інформує інші держави про те, що подібна норма може міститися у національному праві. Так, якщо на територію держави була ввезена цінність, оголошена невідчужуваною в іншій державі – учасниці Конвенції, і її придбав добросовісний покупець, то в разі вивезення її до держави походження вона може бути конфіскована на

² Мова йде про ті музейні експонати, які перебували у оперативному управлінні Центрального музею Тавриди у Сімферополі, Керченського державного історико-культурного заповідника, а також Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника.

³ Мається на увазі Закон України «Про музеї та музейну справу» 249/95-ВР від 29.06.1995.

⁴ Мова йде про Постанову КМУ «Про затвердження Положення про Музейний фонд України» № 1147 від 20.07.2000.

⁵ Зміни встановили, що у разі настання обставин непереборної сили або наявності загрози знищення, втрати, пошкодження чи руйнування музейних предметів державної частини Музейного фонду України рішення про їх передачу на постійне або тимчасове зберігання, зміну строку тимчасової передачі або повернення таких предметів, переданих на тимчасове зберігання за межами України з метою їх експонування на виставках, проведення реставрації або наукової експертизи, приймається Мінкультури.

підставі норм національного законодавства і положення ст. 13 (d). Отже, на подібні цінності не можуть поширюватися ніякі обмеження, щодо них не діє статус добросовісного покупця.

Указане положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. ґрунтується на системі невідчужуваності об'єктів цивільного права, які ніколи не можуть набуватися іншими фізичними та юридичними особами. Право власності на культурні цінності, які становлять культурну спадщину певної держави, не може бути передане чи набуто у результаті неправомірного володіння, і що не менш важливо, держава завжди у такому випадку може вимагати повернення такої культурної цінності на своїй території у будь-який час і незалежно від будь-яких проміжних транзакцій. На сьогодні указані положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. інкорпоровані, наприклад, в національні законодавства Франції та Іспанії та ін. А за національним правом Мексики невідчужуваними культурними цінностями навіть визнаються невідкриті археологічні матеріали, що прямо не підпадають під сферу дії цієї міжнародної угоди. Слід, однак, відзначити, що багатьом країнам загального права, таким як США чи Великобританія, така концепція невідома [25, с. 173, 174], що нерідко на практиці може призводити до очевидних проблем реституції таких цінностей до країни їх походження.

Цікаво, що до недавнього часу переважна більшість країн, на ринку яких вільно відбувається торгівля культурними цінностями, не бажали ратифікувати Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р. Країни арт-ринку, на відміну від країн походження культурних цінностей, характеризуються великим попитом, ніж пропозицією предметів мистецтва і культури. Типові приклади – Великобританія, Швейцарія і США. До початку 1980-х років жодна країна арт-ринку не стала державою-учасницею Конвенції. Тільки у 1983 році Сполучені Штати Америки стали першою країною ринку мистецтва, яка приєдналася до цієї міжнародно-правової угоди.

Однією з основних причин небажання країн ставати учасниками Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. був той факт, що ця міжнародно-правова угода суперечить приватним законам багатьох держав-учасників, особливо загальним правилам добросовісного набуття (збереження) майна [34, с. 68]. З цих мотивів ЮНЕСКО пізніше вирішило звернутися за допомогою до УНІДРУА для створення додаткової гармонізованої системи приватного права у цій сфері [35, с. 176].

Поряд з цим, за останнє десятиліття відбулося значне збільшення числа ратифікацій, в тому числі серед країн ринку мистецтва. У 1997 р. цю міжнародно-правову угоду ратифікувала Франція, за нею послідували інші країни з ринками мистецтва, включаючи Великобританію, Швейцарію, Японію і ФРН. До кінця 2008 року понад 100 країн стали державами-учасниками, включаючи найбільш відомі країни з ринками мистецтва.

Слід, сказати, що після прийняття Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. в міжнародній нормо-проектувальній практиці почало прослідковуватись певне стремління розробників не використовувати в профільних міжнародно-правових актах поняття «культурні цінності», як центральної категорії.

Як доречно підмітила Блейк Дж. (Blake J.), сьогодні термін «культурні цінності» почало використовуватись набагато рідше у міжнародно-правових актах, оскільки перевага надається альтернативному – «культурній спадщині». Причиною цього, на думку вченої, є те, що перше поняття є занадто обмеженим, зважаючи на його сумнівну можливість охопити, наприклад, такі об'єкти, як: наскальне мистецтво, місця, пов'язані з розвитком певних технологій, природні об'єкти, що мають культурне значення, священні місця і ритуали, та ще й самі ритуали [36, с. 22].

ЛІТЕРАТУРА

1. Francioni F., Vrdoljak A. F. *Legal Protection of Cultural Objects in the Mediterranean Region: An Overview. The illicit traffic of cultural objects in the Mediterranean.* Florence: EUI Working Paper Series AEL, 2009. Pp. 1–29.
2. Михайлец М. А. *Охрана культурного наследия на международном уровне : пособие.* Минск : БГУ, 2017. 231.
3. Мазур Т. Імплементация в законодавстві України міжнародно-правових норм ООН та ЮНЕСКО щодо охорони культурної спадщини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 1. С. 110–118.
4. Lubina K. *Contested Cultural Property – The Return of Nazi Spoliated Art and Human Remains from Public Collections: Doctoral Thesis.* Datasys / Universitaire Pers Maastricht: International and European Law; RS: FdR, 2009. 549 p.
5. Stamatoudi I. *Cultural Property Law and Restitution: A Commentary to International Conventions and European Union Law (IHC Series in Heritage Management).* Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing, 2011. 401 p.
6. *Cross-border restitution claims of art looted in armed conflicts and wars and alternatives to court litigations / E. Velioglu-Yildizci et. al.; E. Velioglu-Yildizci, M.-A. Renold (eds.).* Brussels ; Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs of the EU, 2016. 77 p.
7. Kurt S. *The Protection of Cultural Heritage and International Commerce.* International Journal of Cultural Property. Vol. 6. No. 2. Pp. 304–326.
8. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 17.11.2020 р. у справі № 320/4535/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92889057> (дата звернення: 31.10.2021).
9. Arrest van het Gerechtshof Amsterdam in zaak 200.212.377/01 van 26.10.2021 (“Uitspraak Krimsschatten”). URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:GHAMS:2021:3201> (Last accessed: 31.10.2021).
10. Богуславский М. М. *Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: моногр.* Москва: Юристъ, 2005. 427 с.
11. Askerud P., Clément E. *Preventing the Illicit Traffic in Cultural Property: A Resource Handbook for the Implementation of the 1970 UNESCO Convention.* Paris: UNESCO, 1997. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000118783/PDF/118783eng.pdf.multi> (last accessed: 31.10.2021).
12. Литовченко В. В. *Роль ЮНЕСКО в охороні та збереженні культурної спадщини в Україні (1954–2010 pp.): дис. ... канд. іст. наук.* Чорноморський держ. ун-т імені Петра Могили. Миколаїв, 2014. 242 с.
13. Зверховська В. Ф. *Культурні цінності як об'єкти цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук.* Одеса, 2015. 212 с.
14. Маринич А. А. *Об исторической эволюции терминологии в сфере культурного наследия.* Известия Лаборатории древних технологий. 2017. Т. 13 (3). С. 122–130.
15. Хазов Е. Н., Хазов В. Е. *Международно-правовая защита национально-культурного достояния народов: моногр.* Москва: ЮНИТИ : Закон и право, 2009. 154 с.
16. Нешатаева В. О. *Культурные ценности: цена и право: моногр.* Москва: изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 208 с.
17. Campfens E. *Whose Cultural Objects? Introducing Heritage Title for Cross-Border Cultural Property Claims.* Netherlands International Law Review. 2020. Vol. 67. Pp. 257–295.
18. Базанов В. Л. *Проблемы сохранения историко-культурного наследия в условиях обновления общества: дис. ... канд. философ, наук.* Москва, 1991. 157 с.
19. Gordon J. B. *The UNESCO Convention on the illicit movement of art treasures.* Harvard International Law Journal. 1971. Vol 12. Pp. 537–556.
20. Sharon A. W. *The international and national protection of movable cultural property : a comparative study.* Dobbs Ferry, N.Y. : Oceana Publications, 1978. 302 p.
21. Arthur E. *Poaching Cultural Property: Invoking Cultural Property Law to Protect Elephants.* Journal of International Wildlife Law & Policy. 2014. Vol. 17:4. Pp. 231–253.
22. Chechi A. *The Settlement of International Cultural Heritage Disputes.* Oxford: Oxford University Press, 2014. 384 p.
23. Ulph J., Smith I. *The Illicit Trade in Art and Antiquities: International Recovery and Criminal and Civil Liability.* Oxford ; Portland: Hart Publishing, 2012. 352 p.
24. O'Keefe P. J. *'Commentary on the UNESCO 1970 Convention on the means of prohibiting and preventing the illicit import, export and transfer of ownership of cultural property : 2nd ed.* Leicester : Institute of Art and Law, 2007. 217 p.
25. Forrest C. *International Law and the Protection of Cultural Heritage (1st Edition).* Abingdon ; Oxon: Routledge, 2011. 480 p.
26. II. *The Problem of Illicit Trade.* Seventh Report of the Culture, Media and Sport Committee. Cultural Property: Return And Illicit Trade (18 July 2000). URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmcmds/371/37104.htm#a4> (last accessed: 31.10.2021).
27. Prott L. V., O'Keefe P. J. *'Law and the cultural heritage, Vol. 3: Movement.* London: Butterworth & Co (Publishers) Ltd, 1989. 1049 p.
28. Kono T. *UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (1970). The Impact of Uniform Laws on the Protection of Cultural Heritage and the Preservation of Cultural Heritage in the 21st Century / Kono T. (ed.).* Leiden ; Boston: Martinus Nijhoff, 2010. Pp. 32–42.
29. Король Э. Л. *Возвращение культурных ценностей: соотношение частно- правовых и публично-правовых начал : моногр.* Гродно : ГрГУ, 2014. 239 с.
30. Woudenberg N. *State Immunity and Cultural Objects on Loan.* Leden ; Boston: Brill – Nijhoff, 2012. 494 p.
31. *Operational Guidelines for the Implementation of the Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (UNESCO, Paris, 1970).* URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/OPERATIONAL_GUIDELINES_EN_FINAL_FINAL.pdf (last accessed: 31.10.2021).
32. Strati A. *The Protection of the Underwater Cultural Heritage: An Emerging Objective of the Contemporary Law of the Sea (Publications on Ocean Development).* Hague ; London ; Boston: Martinus Nijhoff, 1995. 504 p.
33. Bator P. M. *An Essay on the International Trade in Art.* Stanford Law Review. 1982. Vol. 34. No. 2. Pp. 275–384.
34. Reichelt G. *Die Vereinheitlichung des privatrechtlichen Kulturgüterschutzes nach dem UNIDROIT- Vertragsentwurf, in: Dolzer, R., et al. (eds.), Rechtsfragen des internationalen Kulturgüterschutzes.* Heidelberg: C.F. Müller, 1994. Ss. 67–81.
35. Odendahl, K., *Kulturgüterschutz. Entwicklung, Struktur und Dogmatik eines ebenenübergreifenden Normensystems.* Tübingen: Mohr, 2005. 771 s.
36. Blake J. *International Cultural Heritage Law (Cultural Heritage Law and Policy) (1st Edition).* Oxford : New Yourk; Oxford University Press, 2015. 384 p.